

ІНСТИТУЦІЙНІ ОБМЕЖЕННЯ ОБМІННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДОМОГОСПОДАРСТВА

В статті проаналізовані напрямки впливу інституційної системи на діяльність домогосподарства в сфері ринкового та неринкового обміну продуктів та ресурсів.

В статье проанализированы направления влияния институциональной системы на деятельность домохозяйства в сфере рыночного и нерыночного обмена продуктов и ресурсов.

The paper analyzes the influence of the direction of institutional system on household's activity in the area of market and nonmarket exchange of products and resources.

Ключові слова. Домогосподарство, інституційне середовище, інституційні обмеження, обмінна діяльність

Ключевые слова. Домохозяйство, институциональная среда, институциональные ограничения, обменная деятельность.

Key words. Household, institutional environment, institutional restrictions, exchange of activity.

Аналіз останніх публікацій та постановка проблеми. Функціонування домогосподарства в сфері обміну підкоряється загальним принципам відтворювального процесу. Як правило, вивчення діяльності домогосподарства економістами будується на розумінні його місця як постачальника ресурсів (насамперед трудових) і асоційованого споживача кінцевих продуктів [5; 6; 23; 27; 28]. Але яким чином домогосподарство діє в інституційній системі, які ресурси воно використовує в обміні та які несе трансакційні витрати – майже не вивчено.

Тому метою даного дослідження є визначення обмежень функціонування домогосподарства в сфері обміну з боку інституційної системи.

Результати дослідження. Функціонування домогосподарства в сфері обміну звичайно зводять до ринкового обміну, якій здійснюється на засадах платності та еквівалентності з метою максимізації корисності його безпосередніх учасників [1]. Ринковий обмін передбачає також взаємну калькуляцію господарськими агентами його порівняльних переваг та витрат, постійний контроль за дотриманням умов обміну, якій найчастіше зводиться до одноразового акту їх взаємовигідної взаємодії. Однак, ринковий обмін – це не універсальна, а лише особлива форма обміну. Вона передбачає існування ціноутворюючого ринку, де ціни формуються як результат торгу. Але історії відомі й інші способи обміну, які здійснюються за межами ринку [4]. В примітивних суспільствах обмін виникає як взаємне обдарування або взаємне пригощання домогосподарств, що є не економічним, а соціальним актом (встановлення дружніх стосунків, проведення релігійних ритуалів, підтримки родинних зв'язків, символізації співпраці, запобігання конфліктів тощо). Подібні форми обміну характеризуються поняттям реціпроктності (взаємності) [29]. Обмін дарами відбувається без торгу, без визначення корисності блага для його одержувача, без гарантій еквівалентного відшкодування витрат у майбутньому. У випадку, якщо дарувальник не отримує еквівалентного дарунка, він закріплює свій соціальний статус у суспільстві [2;3]. Тобто і ринковий, і реціпроктний обмін детерміновані інституційними межами.

Як і інші види господарчої діяльності (виробництво, споживання тощо), участь інституту домогосподарства в обміні може бути представлена у вигляді певної функціональної моделі. Така модель може бути використана для аналізу обміну на всіх рівнях – від окремого домогосподарства до національного і глобального рівня. Мова йде про те, що сучасне домогосподарство може вийти на світовий ринок з пропозицією свого ресурсу (наприклад, продати свою робочу силу на міжнародному ринку, завербуватися в зарубіжну компанію,

зберігати свої накопичення в іноземному банку та тим самим інвестувати кошти в зарубіжний бізнес) або купувати споживчі товари через мережу Інтернет безвідносно до національності їх виробництва. Система ознак такої моделі може включати наступні елементи:

- Суб'єкт і об'єкт діяльності в сфері обміну;
- Ресурси, необхідні для діяльності в сфері обміну;
- Чинники та результати діяльності в сфері обміну;
- Алгоритм здійснення діяльності в сфері обміну.

Кожен з елементів знаходиться під впливом інституційного середовища, в якому здійснюється обмін.

Об'єкти обмінної діяльності домогосподарства різноманітні. Це можуть бути: продукти виробничої діяльності домогосподарства, які воно пропонує на обмін; покупні продукти для внутрішнього споживання членів домогосподарства; внутрішні ресурси домогосподарства, запропоновані на продаж; зовнішні ресурси, які потрібні для здійснення виробничої діяльності домогосподарства.

Суб'єктом діяльності домогосподарства на ринку готового продукту є член домогосподарства, уповноважений останнім для здійснення такої діяльності. Такою особою, як правило, є дорослі та дієздатні члени домогосподарства, які здійснюють обмін частки доходу домогосподарства на предмети споживання (споживчі продукти) в інтересах членів домогосподарства з метою задоволення їх потреб. Нерідко саме право члена домогосподарства на діяльність в сфері обміну визначає останнього як голову домогосподарства. Інші члени домогосподарства мають неповні права (інституціональні обмеження) в сфері обміну. Так, діти та інші дорослі можуть обмежено розпоряджуватися своїми кишеньковими грошима, деякі з них розпоряджуються спільними грошима з певною метою (гроші на їжу та поточне споживання), але досить крупні покупки (продажі) здійснюють за згодою голови. Розподіл прав визначається насамперед за внутрішнім інституційним регулюванням (традиції, мотиви, схильності та бажання людей тощо).

Розвиток ринкових відносин сформував окрему галузь, в якій відбувається обмінна діяльність домогосподарств – торгівельна система, насамперед роздрібною торгівлі. Її дію регламентує спеціалізоване законодавство, нормативно-правові заходи та обмеження в інтересах покупця (домогосподарства споживача). Так, продавець зобов'язаний надати покупцеві необхідну і достовірну інформацію про товар, що пропонується до продажу. Ця інформація має відповідати вимогам закону та правилам роздрібною торгівлі щодо її змісту і способів надання. Якщо покупцеві не надано можливості негайно одержати повну і достовірну інформацію про товар у місці його продажу, він має право вимагати відшкодування збитків, завданих необґрунтованим ухиленням від укладення договору, а коли договір укладено, — в розумний строк відмовитися від договору, вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми і відшкодування збитків, а також моральної шкоди. Крім того, продавець або виготовлювач (чи уповноважені ними представники) зобов'язані прийняти товар неналежної якості від покупця і задовольнити його вимоги про заміну товару або усунення недоліків.

На ринку ресурсів, як і у випадку з продуктовою роздрібною торгівлею, домогосподарство стикається з певною інституціональною системою, яка регулює таку діяльність. Так, право кожного дорослого самостійно розпоряджатися своїми трудовими ресурсами затверджено юридично [25; Ст. 2 «Основні трудові права працівників»], трудова діяльність дітей суворо обмежена (регламентується державою) [25; Ст. 187-200 «Праця молоді»], а участь в обміні іншими ресурсами¹ (грошовими, капітальними, земельними, нерухомістю тощо) регулюється подібно до продуктового. Інституційні права домогосподарства на ресурсному ринці захищені як у сфері трудових відносин

¹ Так, земельні відносини регулює Конституція України [26] та Земельний кодекс [22]; відносини, пов'язані з житловими приміщеннями, їх використанням та с житловими правами українців – Житловий кодекс України [7], відносини у приватній сфері – Цивільний кодекс [32], особисті немайнові права і майнові права авторів – Закон України «Про авторське право і суміжні права» [8] тощо.

(трудове право)², так і в сфері підприємництва (права приватної власності), а також у соціальній сфері (права дитини на утримання, виховання, одержання освіти, права непрацездатних, інвалідів тощо)³.

Діяльність домогосподарства в сфері обміну (ринкового та неринкового) потребує витрат певних ресурсів: часу, витрат зусиль (праці), інформаційні та капітальні ресурси. Кожний вид витрат домогосподарства в сфері обміну може формуватися за різними напрямками:

- витрати щодо вибору місця придбання товару або продажу власних ресурсів;
- витрати ресурсів на дорогу до місця покупки/продажу та назад;
- витрати ресурсів на вибір товару з урахуванням його ринкових (ціна, додаткові ринкові вигоди) та споживчих характеристик;
- витрати, пов'язані з розрахунками за товар/ресурс, його оплати;
- витрати, які виникають при доставці товару;
- витрати, пов'язані із захистом прав під час покупки та продажу (трудових, власницьких, наприклад захист від рейдерства тощо);
- витрати, пов'язані з подальшою реалізацією споживчого блага – продаж на вторинному ринку («second hand»), даруванням, спадкуванням тощо. Кожен з них сприймається домогосподарством як трансакційні витрати та оцінюється з позицій альтернативної вартості.

² Інституційне регулювання трудових відносин представлено законодавством України про працю і складається з таких законодавчих та підзаконних норм: 1) Конституція України [26]; 2) Кодекс законів про працю України [25] та інші законодавчі акти, що регулюють трудові відносини. Крім того, в Україні діють закони про підприємства в Україні, про державну службу [12], про власність [11], про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту, про зайнятість населення [30], про оплату праці [16], про відпустки [10], про пенсійне забезпечення [19], про охорону праці [18] тощо. 3) Підзаконні акти, що регулюють трудові відносини КМУ, Мін труда та соціальної політики, Мін освіти тощо; 4) Локальні правові норми, тобто норми, створені за безпосередньої участі учасниками трудових відносин (трудовий, колективний договір); 5) Роз'яснення Верховного Суду України для однакового застосування судами чинного законодавства про працю; 6) Міжнародні правові акти про працю: Акти Міжнародної Організації Праці, Міжнародний Кодекс Праці.

³ Мова йде про інституціональний захист соціальних прав всіх членів домогосподарства на формування трудових та інших ресурсів. Наприклад, законодавство України регламентує відносини в сфері освіти [9;13;14;17;21;20 та інші].

Крім суто економічних, важливими є й соціально-психологічні витрати. Так, придбання товару під тиском продавця, укладення необдуманого угоди, незадоволеність рівнем обслуговування, некомпетентність продавців можуть викликати незадоволення від покупки, роздратування клієнта. Подібні неприємні результати можуть виникнути і на ресурсному ринку (примусова праця, порушення умов трудового договору, порушення прав власності у використанні капітальних або грошових ресурсів). Так, стійка недовіра вітчизняних домогосподарств до банківської системи викликана тим, що неодноразово порушувалися права вкладників банків, а рейдерські атаки, фінансові піраміди або махінації у сфері інвестицій (наприклад, житлового будівництва) порушують права домогосподарств-власників капіталу. Тому нерідко українські споживачі побоюються безготівково розраховуватися за покупки, сплачувати за послуги через систему Інтернет тощо. В суспільствах, де існує більша довіра до фінансової системи та держави, діяльність домогосподарств в сфері торгівлі здійснюється сьогодні насамперед безготівково [24; С. 5].

Сучасні тенденції діяльності домогосподарства в сфері обміну впливають на її ефективність. З одного боку, купівельна діяльність в умовах неймовірної різноманітності благ та послуг, множинність їх споживацьких якостей, їх складність та комплексний характер споживання, потребує неабиякої кваліфікації покупця, знання сучасних технологій не тільки споживання, а й торгівлі (нові способи оплати, дія реклами, супутні послуги – кредит, торгівельна гарантія тощо), що потребує додаткових витрат ресурсів домогосподарства. З іншого боку, процес покупки стає простіше, знижуються витрати домогосподарства на пошук товару (наприклад, пошук через Інтернет), його доставку (зараз нерідко її здійснюють самі продавці), оплату (значна частка платежів йде у безготівковій формі) тощо⁴, що безсумнівно впливає на рівень трансакційних витрат домогосподарства.

⁴ В останні роки розвиток торгівлі, розповсюдження великих торгівельно-розважальних комплексів, додаткові послуги та сервіс (паркування, доставка, кредит, зручний режим

Выводы и перспективы дальнейших исследований. Таким чином, діяльність домогосподарства в сфері обміну може будуватися як на ринкових (платних), так і на нееквівалентних засадах. При чому вона потребує витрат певних економічних та неекономічних ресурсів. Тому система інституційного регулювання діяльності домогосподарства в сфері обміну має складну багаторівневу структуру, може будуватися як на ринкових, так і на неринкових засадах і передбачає оцінювання її ефективності з позицій трансакційних витрат.

Список використаної літератури

- 1 Акопова Е., Таранов Л. Рыночные и нерыночные начала в рыночной трансформации народнохозяйственной системы // Общество и экономика. – 2001. - № 6. – С. 47-54.
- 2 Барсукова С.Ю. Сетевая взаимопомощь российских домохозяйств: теория и практика экономики дара // Мир России. - 2003. - № 2. – С 81-122.
- 3 Барсукова С.Ю. Сетевые обмены российских домохозяйств: опыт эмпирического исследования // Социологические исследования. – 2005. - № 8.
- 4 Бессонова О. Институциональная теория хозяйственного развития России // Свободная мысль. - 2000. - № 1. - С. 95 – 103
- 5 Болотина Е.В., Семеренко Е.Е. Экономическая роль домохозяйств в создании национального продукта // Вісник Донбаської державної машинобудівної академії. - 2006. - № 1 (6). - С. 218-224;
- 6 Жеребин В., Романов А. Экономика домашних хозяйств. – М.: Финансы и статистика, ЮНИТИ, 1998. – 231 с.;
- 7 Житловий кодекс Української РСР № 5464-Х від 30.06.1983
- 8 Закон України «Про авторське право і суміжні права» №3792-ХІІ від 23.12.1993

роботи), значне зменшення часу та інших ресурсів домогосподарок на придбання товарів, покращення умов отримання торгових послуг призвели до того, що стирається грань між купівельною діяльністю та відпочинком. За соціологічними опитуванням, лише для 20% покупців похід до крамниці – лише необхідність, для інших – це джерело приємних емоцій, задоволення, форма відпочинку [31].

- 9 Закон України «Про вищу освіту» № 2984-III від 17.01.2002
- 10 Закон України «про відпустки» № 504/96-ВР від 15.11.1996
- 11 Закон України «Про власність» № 697-XII від 07.02.1991
- 12 Закон України «Про державну службу» № 4050 –VI від 17.11.2011
- 13 Закон України «Про дошкільну освіту» № 2628-III від 11.07.2001
- 14 Закон України «Про загальну середню освіту» № 2984-III від 17.01.2002
- 15 Закон України «Про зайнятість населення» № 803-XII від 01.03.1991
- 16 Закон України «Про оплату праці» № 108/95-ВР від 24.03.1995
- 17 Закон України «Про освіту» № 1060-XII від 23.05.1991
- 18 Закон України «Про охорону праці» № 2694-XII від 14.10.1992
- 19 Закон України «Про пенсійне забезпечення» № 1788-XII від 05.11.1991
- 20 Закон України «Про позашкільну освіту» № 1841-III від 22.06.2000
- 21 Закон України «Про професійно-технічну освіту» № 103/98-ВР від 10.02.1998
- 22 Земельний кодекс України № 2768-III від 25.10.2001
- 23 Ильина И. Ю. Домохозяйство - важнейшая потребительская единица на рынке товаров и услуг //Социально-гуманитарные знания - 2007г - N 5 . - С.117 – 127;
- 24 Канаян. К., Канаян Р. Инновационные технологии в торговле // Управление магазином. – 2009. - № 1. - С. 3-9.
- 25 Кодекс законів України про працю №322-VIII від 10.12.1971
- 26 Конституція України, № 254к/96-ВР від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30
- 27 Крутнов А.Д. Домохозяйства в экономике Украины // Финансовая консультация. - 2002. - №1. - С.101-105, № 2. – С.112-114.
- 28 Лавриненко Л.М. Кінцеві споживчі витрати домогосподарств та населення у ВВП // Економіка і прогнозування. – 2000. – № 2. – С. 52-62.;
- 29 Поланьи К. Экономика как институционально оформленный процесс // Экономическая социология. – 2002. – Т.3. - №2. – С.62-73

30 Постанова Кабінету Міністрів України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 690 від 20.06.2011

31 Радаев В. Революция в торговле: влияние на потребление и жизнь [Электронный ресурс] / В. Радаев // www.polit.ru.

32 Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003